

Духоўны дыямент нацыі

Мова як аб'ект дзяржаўнай палітыкі

Леанід Лыч, доктар
гістарычных навук,
прафесар

Наша краіна мае, напэўна, самы багаты ва ўсёй Еўропе вопыт рэгулявання моўных працэсаў. Праўда, ён не заўсёды прыносіў карысць: часам такім рэгуляваннем займаліся альбо чужынцы, альбо абьякавыя да нацыянальных інтарэсаў Бацькаўшчыны і недасведчаныя ў пытаннях мовы людзі. Калі гэтай праблемай пачнуць займацца тэрэтычна непадрыхтаваныя асобы або якія не валодаюць самой мовай, тут можна шмат дроў наламаць, і нават можа стаць пытаннем само існаванне народа – носьбіта мовы. А родная мова – не толькі вельмі каштоўны, адзіны своеасаблівы скарб народа, але і найважнейшы кампанент духоўнай культуры.

Свядомае дзяржаўнае рэгуляванне моўных працэсаў зарадзілася на нашай зямлі ў той час, калі яна ўваходзіла ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Паводле ўсіх параметраў названая дзяржава больш была беларускай, чым літоўскай у сённяшнім разуменні гэтага слова. У поўнай адпаведнасці з гэтым вялася і дзяржаўная палітыка ў галіне мовы. Лічыцца, што ўжо ў часы, калі ВКЛ кіраваў Альгерд (1345–1377), руская (старабеларуская) мова стала афіцыйнай (канцэлярскай). На такі статус не магла прэтэндаваць літоўская мова, таму што тады яна не была пісьмовай і яе носьбіты па колькасці значна ўступалі славянскаму насельніцтву Княства. Немалыя шанцы стаць дзяржаўнай мела латынь, бо ў ВКЛ, як і ў большасці краін Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, яна была даволі шырока распаўсюджана. Дарэчы, у шэрагу

еўрапейскіх краін лацінская мова трывала ўсталявалася не толькі ў адукацыі, культуры, рэлігіі, навуцы, але і ў службовым справядстве. Яе няблага ведалі многія катэгорыі жыхароў у Вялікім Княстве Літоўскім. Да таго ж і найбольш адукаваная частка літоўцаў жадала, каб у ВКЛ у якасці дзяржаўнай была не руская, а лацінская мова, бо гэта зняло б усялякую пагрозу іх асіміляцыі (арктэнізацыі). Але дзяржаўныя дзеячы ВКЛ, да іх гонару, у той няпростай сітуацыі не аддалі свой асноўны карэнны народ пад прэс лацінізацыі, а зрабілі стаўку на яго мову, што ў многім прадвызначыла духоўны росквіт дзяржавы, садзейнічала падтрыманню на належным узроўні этнічнай самасвядомасці беларусаў.

Важным сродкам дзяржаўнай палітыкі стала беларуская мова ў час, калі ўсё часцей да нашага краю пачала прыглядацца з зусім нядобрымі намерамі яго заходняя суседка – Карона Польская. Адмысловых ваенных паходаў на ВКЛ яна амаль не рабіла: прыбраць яго да сваіх рук імкнулася галоўным чынам праз заключэнне розных уній (саюзаў), распаўсюджанне каталіцкай рэлігіі, польскай культуры і мовы, польскага ладу жыцця.

Моўная палітыка займала далёка не апошнія месца ў дзейнасці дзяржаўнай улады Рэчы Паспалітай. І гэта зразумела. У межах дадзенай федэратыўнай краіны пражывалі чатыры буйныя этнасы: палякі,

ПРА АЎТАРА

Лыч Леанід Міхайлавіч.

Нарадзіўся ў 1929 годзе ў вёсцы Магільнае Уздзенскага раёна Мінскай вобласці. У 1957 годзе скончыў Башкірскі педагагічны інстытут. У 1957–1962 гадах працаваў настаўнікам у школах Беларусі. З 1962 года – у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вядучы навуковы супрацоўнік.

Доктар гістарычных навук (1989), прафесар (1993).

Аўтар больш за 500 навуковых работ, у тым ліку 25 манаграфій.

Сфера інтарэсаў: пытанні сацыяльна-класавых адносін у савецкі час, гісторыя беларускай культуры, моўная палітыка ў Беларусі ў XIX–XX стагоддзях, міжнацыянальныя адносіны ў Беларусі ў XX стагоддзі.

украінцы, беларусы і літоўцы. Праўда, статус дзяржаўнай мовы мелі толькі польская і беларуская, прычым апошняй давалася гэта зусім не проста. Ужо ў першыя гады пасля падпісання Люблінскай уніі (1569) палітычныя дзеячы ВКЛ і элітарная частка беларускага народа заўважылі праявы сур'ёзнай пагрозы, што ўтварылася над іх самым дарагім духоўным скарбам – беларускай мовай, і своечасова пастараліся не на словах, а ў заканадаўчым парадку абараніць яе. Пры складанні Літоўскага статута 1588 года без усялякай перапрацоўкі быў унесены з папярэдняй рэдакцыі (1566) наступны артыкул: «А писарь земский маеть по руску литерамы и словы рускими вси листы выписы и поэвы писати, а не инымъ езыкамъ и словы» (г.зн. на тагачаснай беларускай мове. – Л.Л.) [1, с. 88].

Між тым маштабы і тэмпы выцяснення беларускай мовы з афіцыйнага жыцця ВКЛ аніж не задавальнялі польскія ўлады Рэчы Паспалітай. А не задавальнялі таму, што ў той час сярод палітыкаў траплялася нямала людзей, якія добра ведалі, што, пазбавіўшы беларускую мову поўнага набору сацыяльных функцый ва ўсіх сферах дзяржаўнага, адміністрацыйнага і судовага жыцця, можна зрабіць яе зусім неканкурэнтаздольнай з польскай. Яны разумелі, што з цягам часу і саміх беларусаў будзе лёгка адарваць ад роднай мовы, пасля чаго непазбежнай стане іх канчатковая паланізацыя, што акурат і было запаветнай мэтай шведскай улады Рэчы Паспалітай і каталіцкага касцёла.

Старабеларуская мова пазбаўлялася статусу дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім. Яе праціўнікі лагічна лічылі, што ўскладанне гэтых функцый на польскую мову абавяжа велізарную колькасць беларускіх службоўцаў авалодаць і карыстацца ёю, адштурхнуўшы далёка на задворкі сваю родную. Меркавалася, што пазней, трапіўшы ў абдымкі паланізацыі, такія беларусы-службоўцы ўжо самі стануць актыўна праводзіць яе ў асяроддзі ўласнага народа. Гэтую задуму вельмі хутка разгадалі абачлівыя палітыкі ВКЛ. Сустрэкаліся яны і сярод тых, каго народ выбіраў у якасці дэпутатаў у ваяводствах. Акурат яны з Літоўскага, Вальнскага, Брацлаўскага ваяводстваў і выслалі ў 1632 годзе ў Варшаўскі элекцыйны сейм ліст з просьбай абараніць беларускую мо-

ву. У ім дэпутаты пісалі: «У адпаведнасці з усталаваным звычайем і як гэта здаўна патрабуецца законам, усе акты прывілей, граматы і мандаты, якія датычаць ваяводстваў Віленскага, Вальнскага і Брацлаўскага, павінны складацца ў канцылярыі я.к.л. (яго каралеўскай ласкі. – Л.Л.) і выдавацца ёю на рускай (г.зн. тагачаснай беларускай. – Л.Л.) мове. Акт, атрыманы кім-небудзь з канцылярыі на іншай мове, будзе поўнаасцю неспраўдным.

З гэтай мэтай у каралеўскай канцылярыі павінны быць сталы прысяжны пісар шляхетнага паходжання, які, знаходзячыся ў поўным падпарадкаванні канцылярыскай управы, забяспечыў бы справаводства на рускай мове. Калі ж на працягу якога-небудзь часу пры двары я.к.л. не акажацца рускага пісара, тады, па неабходнасці, можна будзе выдаваць акты на польскай мове» [2, с. 443–444].

Такім чынам, справаводства па-польску разглядалася толькі як часовая з'ява, каб не дапусціць якіх-небудзь абмежаванняў для дзяржаўнай мовы ВКЛ. Нельга не звярнуць увагі і на такі факт: выкарыстанне беларускай мовы ў справаводстве лічылася абавязковым і па-за межамі этнічнай тэрыторыі Беларусі, г.зн. у Вальнскім і Брацлаўскім ваяводствах. Пра тагачасны стан беларускай мовы вось так пафасна пісаў у 1621 годзе паэт Ян Казімір Пашкевіч:

*Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчиною.
Без той в Польше не пребудзеш,
Без сей в Литве блазнем будзеш.*

З-за таго, што не польская мова, а лацінская квітнела на польскай этнічнай тэрыторыі Рэчы Паспалітай, наш заходні сусед нямала страціў у сваім культурным развіцці, бо яно, як вядома, тады дасягае поспеху, калі абапіраецца на ўласную моўную аснову. Невыпадкова і сёння ўсе цывілізаваныя народы для абслугоўвання сферы культуры выкарыстоўваюць толькі сваю родную мову. Чужую мову калі і далучаюць да гэтага працэсу, дык толькі ў якасці дэсерту.

У гісторыі беларускай мовы нямала трагічных, палітых горкімі слязамі дат. Адна з іх – 29 жніўня 1696 года. Менавіта ў гэты дзень Усеагульная канфедэрацыя саслоўяў Рэчы Паспалітай прыняла паста-

нову, дзе было запісана, што ў службовым справаводстве Вялікага Княства Літоўскага «ўсе рашэнні павінны складацца на польскай мове». Гэта быў пачатак канца! Тэрмін дзеяння пастановы не вызначаўся, г.зн. яна павінна была стала рэгуляваць дзяржаўную моўную палітыку і найперш службовае справаводства. Міналі дзесяцігоддзі за дзесяцігоддзямі, а ўлады не ўносілі ніякіх паправак на карысць беларускай мовы.

Ажыццёўлены адміністрацыйным шляхам вывад беларускай мовы са службовага справаводства спыніў усялякае развіццё яе афіцыйна-дзелавага стылю, значэнне якога ніяк нельга адмаўляць для ўзбагачэння лексікі любой з моў. Ад таго часу нашы дзяржаўныя дзеячы перасталі карыстацца беларускай мовай на службе, у час выступленняў на сеймах. Свой прамоўніцкі талент яны развівалі, удасканалівалі на польскай мове, што садзейнічала яе пашырэнню не толькі ў афіцыйным, але і ў прыватным жыцці беларусаў. Адбываўся, праўда, не ў дужа буйных маштабах, няўмольны працэс анямнення людзей у сваёй роднай мове. Трагічная з'ява ў першую чаргу ахапіла занятых у дзяржаўнай службе асоб. Іх прыклад пашырыўся на адукаваныя колы, заможныя пласты грамадства.

На гэты працэс па-свойму паўплывалі тры падзелы Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795), у выніку якіх амаль уся Беларусь апынулася пад уладай Расійскай імперыі. Яе палітыкі і сама імператрыца Кацярына II, несумненна, добра ведалі пра злачынную пастанову польскіх уладаў Рэчы Паспалітай 1696 года, якой забаранялася выкарыстоўваць беларускую мову ў службовым справаводстве. Паколькі адной з падстаў далучэння беларускіх зямель да Расіі лічылася неабходнасць выратавання насельніцтва ад акаталічвання і апалячвання, расійскі ўрад, на добры лад, павінен быў бы паклапаціцца пра аднаўленне сацыяльных функцый беларускай мовы, каб гэтым дапамагчы яе законным носьбітам стварыць нармальныя ўмовы для духоўнага развіцця, сцвярджэння сябе ў якасці самабытнага этнасу. Аднак на такі выратавальны для беларусаў крок ён не адважыўся, а аб'явіў рашучую барацьбу польскай мове на далучаных землях толькі дзеля таго, каб замест яе ўвесці ў справаводства рускую. У Наказе Кацярыны II ад 28 мая 1772 года губернатарам былых польскіх правінцый

ставілася ў абавязак складаць па-руску «все издаваемые... приговоры, решения или повеления, присовокупляя к тому переводы, где оные нужны будут, и перепечатавая их губернской печатью». Насельніцтва далучаных да Расіі беларускіх зямель мела права карыстацца сваёй роднай мовай і мясцовымі законамі, адзначалася ў тым жа Наказе, але толькі тады, калі яны «не дотрагиваются нашей власти» [3, с. 507, 511].

Як вынікае з гэтых слоў, у беларускай мове не было ніякіх шанцаў хоць трохі наблізіцца да мовы дзяржаўнай, увайсці ў афіцыйны ўжытак, зрабіцца запатрабаванай мясцовым чыноўніцтвам. Змена польскага гаспадара рускім ніколькі не мяняла сацыяльнага становішча роднай мовы беларусаў. У новых умовах ёй, як і ўсялякай іншай мове, выключанай з абслугоўвання грамадскай дзейнасці чалавека, наканавана было паступова прыходзіць у заняпад і чакаць поўнага зыходу ў небыццё.

Каб не дапусціць разрастання незадаволенасці актам далучэння беларускіх зямель да Расіі, супакоіць прагрэсіўную частку еўрапейскай грамадскасці, у Наказе заяўлялася, што расійскія ўлады будуць усяляк прытрымлівацца прынцыпу «покорить сердце в оных живущих добрым, порядочным, правосудным, снисходительным, кротким и человеколюбивым управлением... а не силою оружия».

Праўда, прынятыя нарматыўныя акты больш за ўсё датычыліся польскага пачатку, які так трывала ўсталяваўся на беларускай зямлі, ды не сам па сабе, а праз мэтавае ўмяшанне свецкіх і духоўных уладаў Рэчы Паспалітай. У Расіі зусім не было патрэбы на далучаных землях выводзіць са службовага справаводства беларускую мову, спыняць дзейнасць на ёй навучальных устаноў, выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў. З усім гэтым «выдатна» справіўся яшчэ гадоў сто таму дзяржаўны чыноўніцкі апарат Рэчы Паспалітай. Каб рускаму ладу жыцця пранікнуць, замацавацца ў нашым краі, царскім уладам патрабавалася вынішчыць тут не яго нацыянальна-культурныя асновы, а занесеную сюды пальшчызну.

Было б несправядлівым сцвярджаць, што такое лёгка давалася ўладам. Не ў прыклад беларусам, палякі ў той час з зайздроснай упартасцю ўмелі адстойваць свае нацыянальныя інтарэсы, асабліва мову, культуру

і рэлігію, прычым нават і на чужой для іх беларускай зямлі. Толькі непасрэдны ўдзел царскага дзяржаўнага апарату дапамог – хоць і з вялікімі цяжкасцямі, праз даволі працяглы час – амаль канчаткова вызваліць яе ад палышчызны, замяніўшы русчызнаю. Для гэтых двух славянскіх народаў трэцяга, беларускага, народа нібыта зусім не існавала ў свеце. Калі хтосьці з яго са здаровай, нездэфармаванай этнічнай свядомасцю ўзнімаў галаву, на яе сыпаліся ўдары як з боку палякаў, так і рускіх. Па-сапраўднаму з беларускім інтарэсам вельмі мала лічылася высокае кіраўніцтва нацыянальна-вызваленчых паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гадоў, хоць для перадавых людзей нашай знявечанай суседзямі зямлі ён з’яўляўся вырашальным фактарам удзелу ў змаганні з царызмам.

Улады імперскай Расіі, падбіраючы кіраўнікоў для заняцця высокіх пасадаў у Беларусі, звычайна аддавалі перавагу тым, хто прайшоў багатую школу вайскавай службы, вызначыўся ў баях з ворагам. Так, ваенны і дзяржаўны дзеяч князь Мікалай Хаванскі ў час вайны 1812 года камандаваў 12-й пяхотнай дывізіяй Галоўнай арміі. У 1823 годзе ён трапіў у Беларусь, дзе ў чыне генерал-губернатора асабліва адметны след па ўсталяванні рускіх пачаткаў пакінуў у Магілёўскай і Віцебскай губернях. У 1824 годзе ён паслаў у Санкт-Пецярбург дакладную запіску наконт навучання ў гімназіях Беларусі з прапановай «павярнуць да чыста рускай сістэмы (адукацыі. – Л.Л.), пастанавіць абавязковымі правіламі, каб усе прадметы выкладаліся на рускай мове... каб навучэнцы не паступалі на цывільную службу без пасведчання аб добрых поспехах у рускай славеснасці» [4].

У расійскай сталіцы, дзе толькі і чакалі такой прапановы ад высокай кіруючай асобы, з ёй цалкам пагадзіліся, і русіфікацыя нашых навучальных устаноў пачала праводзіцца з апорай на дзяржаўны рэсурс больш паспяхова, нягледзячы на адчайны супраціў пераважна польскага элементу.

Сказанага больш чым дастаткова, каб сцвярджаць, што ўжо ў той час моўныя працэсы не былі пушчаны на самацёк дзяржаўнымі палітыкамі царскай імперыі, якім у выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай удалося адхапіць добры кавалак яе тэрыторыі. Мэтавае ўмяшанне дзяржаўных органаў Расіі ў сферу мовы ў

▲ «Вялікі двор Віленскага ўніверсітэта». Малюнак Ф. Смуглевіча. 1786 год

першыя гады пасля далучэння беларускіх зямель так характарызаваў вядомы рускі вучоны-гісторык прафесар П. Кавалеўскі: «Адарваная ад Польшчы Беларусь і літоўскія губерні былі далучаны (заўважце: не аб’яднаны. – Л.Л.) да Расіі, але далёка яшчэ не замацаваны. Руская ўлада пайшла па дарозе абрусення шляхам увядзення рускай мовы і рускай школы. Бясспрэчна, гэта два важныя і магутныя дзейнікі» [5, с. 30].

У найвышэйшай ступені роля дзяржавы ў карэнным змяненні моўнай сітуацыі ў Беларусі і асабліва ў выцясненні з навучальных устаноў польскай мовы і замены яе рускай праявілася пасля задушэння нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830–1831 гадоў. Міністэрству асветы Расіі даручалася арганізаваць дзейнасць навучальных устаноў заходніх губерняў так, каб выхаванне ў іх садзейнічала «збліжэнню тамашніх жыхароў з прыроднымі расіянамі». Паспяхова ажыццяўляліся неадкладныя захады па ўзмацненні пазіцыі рускай мовы ў польскіх навучальных установах, і пад канец 1830-х гадоў у іх ужо зусім не выкладалася польская мова.

У 1832 годзе дзяржаўныя ўлады Расіі ліквідавалі добра вядомы ўсёй Еўропе вельмі прэстыжны ў нашым краі Віленскі ўніверсітэт. Звычайна прынята лічыць, што прычынай ліквідацыі паслужыў актыўны ўдзел яго прафесарска-выкладчыцкага складу і студэнтаў у паўстанні. Адмаўляць такое нельга. Але каб царскія ўлады мелі ўпэўненасць, што ім удалася вынішчыць з

універсітэта польска-лацінскі дух, надзейна замяніўшы яго рускім, яны пакінулі б у спакоі гэтую адзіную вышэйшую навучальную ўстанову ў заходняй частцы імперыі, бо нішто так не спрыяе ўсталяванню панавання аднаго народа над іншым, як навязаная яму чужамоўная сістэма адукацыі, тым болей, калі такое датычыць яе вышэйшага звяна – універсітэта. У горадзе з традыцыйна моцным польскім элементам – Вільні – аж да скону Расійскай імперыі так і не быў больш заснаваны ўніверсітэт, затое ён хутка прыйшоў да жыцця ў 1919 годзе, як толькі палкі аднавілі сваю дзяржаву.

Неўзабаве пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта ўлады ўвялі забарону на выкладанне школьных прадметаў на польскай мове. Не без удзелу дзяржавы ў 1839 годзе была спынена дзейнасць уніяцкай царквы, дзе дастаткова шырока выкарыстоўвалася родная мова беларусаў. Скончылася яе жыццё і ва ўніяцкіх (базыльянскіх) школах з-за ліквідацыі іх мясцовымі ўладамі.

Дзяржава не давала нават трохі дыхнуць беларускай мове ва ўсіх астатніх сферах грамадскай дзейнасці чалавека. Добра, што не забаранялася карыстацца ёю ў прыватным жыцці, асабліва ў беларускамоўнай сельскай мясцовасці. Наяўная тут сетка рускамоўных школ, праваслаўных храмаў не ў стане была сур'ёзна пацясніць роднае слова беларусаў. Хоць у самых прымітыўных формах (бо не абслугоўвала аніводнай са сфер грамадскай дзейнасці), яно працягвала жыць у асяроддзі простага людю, прыносячы толькі адны хваляванні мясцовай адміністрацыі прарускай арыентацыі. Не радавала гэта і цэнтральныя ўлады царскай імперыі. Каб выключыць з грамадскага (найчасцей канцылярскага) ужытку непажаданыя для іх словы «беларуская», «беларус», «беларускі» і інш., яны ў 1840 годзе распарадзіліся замяніць іх іншымі ў назвах розных адміністрацыйных і тэрытарыяльных адзінак, службовых устаноў і г.д. У 1850 годзе з такой назвай давалося развітацца Беларускай навучальнай акрузе, у 1856 годзе – нават самому Беларускаму генерал-губернатарству.

Царскія ўлады не без падстаў не жадалі і нават баяліся прысутнасці тэрміна «беларус» у грамадскім ужытку, ды тым больш у назвах такіх салідных інстытуцый, як генерал-губернатарства і навучальная акруга, бо ўсё гэта падкрэслівала наяўнасць

этнічных адрозненняў паміж карэнным насельніцтвам адабраных ад Рэчы Паспалітай зямель і жыхарамі цэнтральных губерняў Расійскай імперыі. А мэта ўладамі ставілася зусім процілеглая: зліць і першых, і другіх у адно цэлае з агульнай для іх афіцыйнай назвай «рускія».

Заўважу, што ў людзей нашага краю было не менш права называць сябе рускімі, чым у саміх тагачасных жыхароў цэнтральных губерняў Расійскай імперыі, бо да нас гэты тэрмін прыйшоў значна раней (нашы землі ўваходзілі ў склад сапраўднай рускай калыскі – Кіеўскай Русі). У перыяд існавання Вялікага Княства Літоўскага, акрамя яго праваслаўнай царквы, тэрмінам «рускі» карысталіся і ў свецкіх колах грамадства. Як вядома, наш слынный асветнік, першадрукар Францішак Скарына ніякім іншым словам, як «руская», не называў мову сваіх пісьмовых прац.

Ужо ў XVI–XVII стагоддзях атрымаў пуцёўку ў жыццё этнонім «беларус». Пад першай часткай яго, як вынікае з самой этымалогіі слова, разумелася штосьці чыстае, светлае. Ну ці ж маглі нашыя далёкія прашчурцы спачатку ў малой, а затым і ў пераважнай большасці адмовіцца ад такой прыгожай, узвышанай назвы? Вядома, не. Аддадзім належнае Магілёўскай праваслаўнай епархіі за тое, што ўжо з 1675 года яна часам называла сябе Беларускай праваслаўнай епархіяй, а сваіх прыхаджан – беларусамі. У той час, і нават трохі раней, нашым людзям былі вядомыя і такія назвы, як «літвіны-беларусы» і «літоўскія беларусы». Здаецца, што ўжо лепшых саманазваў і не прыдумаць: у іх арганічна спалучаецца самае важнае, самае адметнае ў палітычнай, этнічнай гісторыі беларускага народа. Прычым так трапна спалучаецца, што хоць бяры ды сёння ўвядзі ў афіцыйны ўжытак для тытульных жыхароў Рэспублікі Беларусь зусім няштучны этнонім «літбелы».

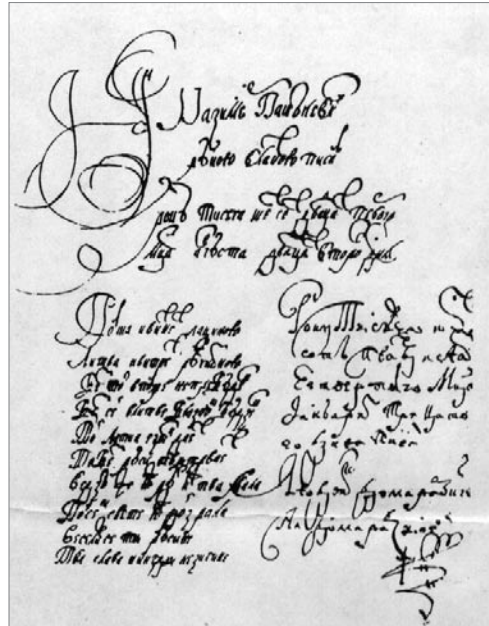
Выкрасленне з афіцыйнага ўжытку адным росчыркам пяра самадзяжаўцы тэрміна «Беларусь» хвалявала больш за ўсё тых, хто адчуваў сябе адказным за лёс Бацькаўшчыны. Гэта дзякуючы такім змагарам за яе будучыню слова беларус не канула ў Лету і нават мела тэндэнцыю да тэрытарыяльнага пашырэння на этнічнай зямлі нашага народа, нягледзячы на тое, што тут безупынна працавала царская

русифікатарская машына. Болей за тое, іншым разам слова «беларус» праз перыядычны друк, навуковую літаратуру трапляла і ў цэнтральныя губерні імперыі. Прычым ніхто так для гэтага не пастараўся, як самі з вялікай літары прагрэсіўныя рускія этнографы, гісторыкі, філолагі, бо ў адрозненне ад прадажных афіцыйных ідэолагаў яны справядліва бачылі ў беларусах самабытны, адрозны ад рускіх народ.

Дзяржаўныя чыноўнікі Расіі ніяк не маглі змірыцца з такімі поглядамі на беларускі народ, хоць і былі яны навукова абгрунтаванымі. Яшчэ да паўстання 1863–1864 гадоў, згодна з устаноўкай царскіх уладаў, усё тое, што ў Паўночна-Заходнім краі не магло быць аднесеным да польскага, беспадстаўна аб'яўлялася рускім. Пацвердзім гэта ўрыўкам з ліста папячыцеля Віленскай навучальнай акругі князя Шырынскага-Шыхматава ад 2 верасня 1861 года міністру народнай асветы Расіі графу Пуцяціну: «Надзвычайна важнае пытанне для пачатковых вучылішчаў складае мова. У губернях жа Віленскай, Гродзенскай і Мінскай **большая частка сельскага насельніцтва размаўляе дыялектам беларускім, таму і вучылішчы павінны быць тут чыста рускімі**» (падкрэслена мною. – Л.Л.) [6].

Трэба сказаць, што ў пачатку 40-х гадоў XIX стагоддзя беларускія губерні атрымалі афіцыйную назву Паўночна-Заходні край. Як і раней, русіфікацыі тут больш за ўсё супраціўляўся польскі элемент. У беларусаў жа бракавала нацыянальна свядомай інтэлігенцыі і заможных людзей, бо яны не маглі сфарміравацца ў якасці самадэстатковага народа з-за паланізатарскай палітыкі ўладаў колішняй Рэчы Паспалітай. Што датычыць сялян, іх проста немагчыма было перабудаваць на рускі лад невялікай колькасцю пачатковых вучылішчаў і царкоўнапрыходскіх школ.

Першыя крокі кіраўніцтва Паўночна-Заходняга краю па ўкараненні тут рускіх пачаткаў жыцця знайшлі поўную падтрымку і ў многіх прадстаўнікоў інтэлігенцыі цэнтральных губерняў імперыі. Пра гэта можна меркаваць па апошніх радках кнігі афіцыйнага гісторыка Васіля Ратча: «Народнае жыццё ідзе наперад, і Заходняя Русь, пасля пяці стагоддзяў разлукі, рашуча вяртаецца ў нетры рускай айчыны» [7, с. 260]. Так і хочацца працягнуць: вяртаецца

◀ Аўтограф верша Я.К. Пашкевіча «Полска квітнет лациною...» на старонках рукапісу Літоўскага Статута 1529 года

пад прымусам, праз страту сваёй этнічнай адметнасці, уласнага імя.

Каб мець больш шанцаў на поспех, улады своечасова паклапаціліся пра ідэалагічнае забеспячэнне ўсіх сваіх скіраваных на русіфікацыю карэннага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю мерапрыемстваў. Каб не палічылі, што дзяржаўную палітыку асіміляцыі беларусаў навукова абгрунтоўваюць, усяляк апраўдваюць толькі асобы рускай нацыянальнасці, улады імкнуліся прыцягнуць да гэтай нячыстай справы і тых, хто не належаў да дзяржаўнага народа імперыі. Не памыліліся яны і з ураджэнцам Палтаўшчыны Восіпам Бадзянскім (1808–1877), які ў 1854 годзе стаў членам-карэспандэнтам Расійскай акадэміі навук. Нягледзячы на такія высокія навуковы статус, ён насуперак пазітыўным поглядам многіх іншых вядомых славістаў называў беларускую мову найагіднейшай мешанінай з іншых моў, хоць добра ведаў, якая велізарная колькасць літаратурных твораў напісана на ёй у Сярэднявеччы, у тым ліку і рэлігійнага зместу.

Сцверджанням В. Бадзянскага магла паверыць толькі невялікая праслойка навукоўцаў. Абсалютная ж большасць іх прытрымлівалася процілеглага, аб'ектыўнага погляду на гэтую праблему і там, дзе трэба было, не цуралася выкарыстоўваць тэрмін «Беларусь». Асабліва добра папрацавалі дзеля яго

распаўсюджвання, не лічачыся з дзяржаўнай ідэалогіяй, этнографы. Цікавасць да Паўночна-Заходняга краю ў іх была проста велізарнай, бо тут яны знаходзілі шмат такога, з чым не даводзілася сустракацца на этнічных землях рускіх, украінцаў, палякаў, літоўцаў.

Не сказаць, што ад усяго гэтага нашай Бацькаўшчыне палягчэла. Вастрыня праблемы захавання свайго народа ад дэнацыяналізацыі не спала. Цалкам справядлівыя, аб'ектыўныя погляды перадавой часткі навукоўцаў на беларусаў як на пэўную этнічную супольнасць не маглі не выклікаць абурэння ў шавіністычна настроенай часткі рускай інтэлігенцыі. І не толькі. У барацьбу з беларускім сепаратызмам актыўна ўключыліся і некаторыя з уплывовых прадстаўнікоў інтэлігенцыі беларускага паходжання. Ніякіх разыходжанняў з царскімі ўладамі ў поглядах на беларускае пытанне не было ў выхадца з Сакоўскага павета Гродзенскай губерні (зараз гэта Беластоцкае ваяводства) прафесара Пецярбургскай акадэміі Міхаіла Каяловіча. Па нацыянальнасці ён быў беларусам і карыстаўся аўтарытэтам у навуковых колах. Наш зямляк не апраўдваў паўстання 1863–1864 гадоў і пагаджаўся з узмацненнем дзяржаўнай палітыкі русіфікацыі пасля яго задушэння. Сваімі навуковымі працамі М. Каяловіч паспрыяў распаўсюджванню канцэпцыі заходнерусізму, якая адмаўляла этнічную самабытнасць беларусаў, бачыла ў іх толькі адгалінаванне рускага народа.

Распаўсюджванне ў афіцыйнай ідэалогіі такіх антынавуковых поглядаў на галоўнае карэннае насельніцтва Паўночна-Заходняга краю – беларусаў прадвызначыла характар і змест дзяржаўнай моўнай палітыкі ў гэтай частцы Расійскай імперыі. Агрэсіўнасць

такой палітыкі істотна ўзмацнілася пасля жорсткай расправы над удзельнікамі паўстання. Адзначым, што ў сваім змаганні за палітычную волю, незалежнасць бацькоўскага краю яны не забываліся і пра родную мову. Найлепшым доказам службы выданне на ёй першай у гісторыі айчынай перыёдычнай газеты «Мужыцкая праўда». З гэтым ніяк не маглі змірыцца архітэктары дзяржаўнай русіфікатарскай палітыкі. У поўнай адпаведнасці з яе духам дзейнічаў сам віленскі генерал-губернатар з надзвычайнымі паўнамоцтвамі Міхаіл Мураўёў.

Трэба аддаць належнае дзяржаве: зрабіла ўсё, каб «беларускую мову... звесці на нішто», а М. Мураўёву ў 1898 годзе паставіла ў Вільні помнік не толькі за задушэнне паўстання 1863–1864 гадоў, але і за дасканала выпрацаваны і ў належнай меры праведзены курс на русіфікацыю. Гэтая выключна правільная з пазіцыі рускай вялікадзяржаўнай палітыкі мураўёўская ўстаноўка на працягу многіх гадоў знаходзіла дастатковую колькасць шчырых прыхільнікаў, якія і давалі беларускі народ да страшэннай дэнацыяналізацыі.

Варта адзначыць, што ў рэакцыйнай царскай палітыкі па знішчэнні беларускай мовы былі і сур'ёзныя, аўтарытэтныя апаненты сярод рускай інтэлігенцыі, у іх ліку і вядомы рэвалюцыянер Міхаіл Бакунін. У сваёй прамове на кангрэсе Лігі міру і волі (1867) ён назваў М. Мураўёва «вылюдкам чалавецтва».

У прынятых уладамі ў паслямураўёўскі час нарматыўных актах па моўным пытанні згадвалася толькі польская мова, бо мясцовых жыхароў Паўночна-Заходняга краю афіцыйныя колы ўпарта не жадалі называць іх этнонімамі «літвіны» альбо «беларусы», а таму нібыта не магло і ў самой прыродзе быць беларускай мовы.

Царскія ўлады, Сінод выдатна разумелі і рабілі ўсё, каб не пусціць беларускую мову ў грамадскі ўжытак, куды яна так і не трапіла аж да канца XIX стагоддзя. Менавіта тагачаснай дзяржаве беларусы павінны быць «удзячнымі», што іх пісьмовая мова прагуляла ці адпачывала амаль усё XIX стагоддзе. І калі за гэты час мова не адышла ў нябыт, дык галоўным чынам дзякуючы спрадвечна беларускамоўнай вёсцы, якая, на вялікі жаль, сёння не ёсць такой па мове сваіх жыхароў. ■

ЛІТАРАТУРА

1. Статут Великого княжества Литовского 1588 года. – М., 1854.
2. Белоруссия в эпоху феодализма: сб. документов и материалов: в 4 т. – Т. 2: С середины XVII в. до конца XVIII в. – Минск, 1960.
3. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1. – 1649–1825 гг.: в 45 т. – Т. 19. – СПб., 1830.
4. Навіны Беларускай акадэміі. – 1992. – 7 лютага.
5. Ковалевский, П.И. Национализм и национальное воспитание в России: в 2 ч. / П.И. Ковалевский. – СПб., 1912.
6. Літаратура і мастацтва. – 1991. – 12 ліпеня
7. Сведения о польском мятеже 1863 года в Северо-Западной России / Собрал В. Ратч. – Т. 1. – Вильна, 1867.